

Віталій Андреев
ORCID iD 0000-0003-1830-0629

УДК 930(477):929Петров(043.3)
DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.2

РАНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ СХІДНОЇ ЄВРОПИ У РЕЦЕПЦІЇ ВІКТОРА ПЕТРОВА (В. ДОМОНТОВИЧА)

У статті здійснено спробу визначити сутність поглядів відомого вченого В. Петрова на соціально-економічний, політичний, етнічний розвиток ранньосередньовічної Східної Європи. Автором вперше реконструйовано концептуальне бачення В. Петровим закономірностей розвитку Східної Європи у порівнянні із Західною в різних методологічних парадигмах. У 1930-ті роки науковець творчо використав потенціал марксизму і запропонував свою схему розкладу родового ладу та становлення феодалізму. У середині — другій половині 1940-х років на еміграції В. Петров у контексті своєї «теорії епох» розумів перехід Європи й України від античності до середньовіччя як міжепохальний злам. У СРСР у 1960-ті роки вчений деталізував деякі моменти ранньосередньовічної історії Середнього Подніпров'я й включив до неї найновіші наукові відкриття. Водночас методологічні засади своєї концепції В. Петров впроваджує в завуальованій формі, адаптує її до реалій радянської науки.

Ключові слова: В. Петров, підсічне землеробство, родовий лад, раннє середньовіччя, Східна Європа.

Vitaliy Andryeyev

EARLY MEDIEVAL HISTORY OF EASTERN EUROPE AT THE RECEPTION OF VICTOR PETROV (V. DOMONTOVYCH)

The purpose of the study is to find out point of the view of the famous archaeologist, historian, scientist V. Petrov on to the socio-economic, political, ethnic development of early medieval Eastern Europe. The methodology of the study is a comparative-historical method (comparison of historical concepts of V. Petrov and other historians), a method of historiographical analysis (specific content of published and unpublished scientific works of V. Petrov and other historians on the subject) and historiographic synthesis (formation of the general image of the Eastern Europe on the verge of decomposing primitiveness and the beginnings of statehood in the scientific and literary heritage of V. Petrov-V. Domontovich).

The scientific novelty of the article is that it first reconstructed V. Petrov's conceptual vision of the patterns of development of Eastern Europe in comparison with Western Europe in different methodological paradigms. In the 1930s, in the ideological and organizational development of the Soviet model of historical science, V. Petrov creatively used the potential of Marxism in studies of socio-economic history and proposed his scheme of decomposition and formation of feudalism — linking archaic forms of agrotechnics and family forms. In the middle — second half of the 1940s, at the emigration of V. Petrov, in the context of his cyclical “theory of the epochs”, considered the transition of Europe (including the Ukrainian territories) from antiquity to the Middle Ages as an inter-epoch break. In the 1960's, upon returning to the USSR, the scientist continued his theoretical and practical research in the field of archeology, history, linguistics, ethnography, which allowed him to detail some aspects of early medieval history of the Middle Dnieper region including his latest scientific discoveries. At the same time, V. Petrov introduced the methodological foundations of his concept in a veiled form, adapting it to the realities of Soviet science.

Key words: V. Petrov, slash farming, tribal system, early Middle Ages, Eastern Europe.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2019

© Андреев В., 2019

Віктор Платонович Петров (псевдоніми — В. Бер, В. Домонтович, В. Плят та ін.; 1894–1969) — видатний учений енциклопедичної ерудиції (історик, етнограф, археолог, літературознавець, філолог, фольклорист, філософ), організатор науки, громадський діяч та письменник із кола

неокласиків був одним із найяскравіших представників золотого віку української гуманітаристики 1920-х і «емігрантського ренесансу» другої половини 1940-х років. Але в силу різних життєвих колізій та обставин надалі його було надовго «вилучено» з інтелектуального простору СРСР й української діаспори.

Погляди В. Петрова сформувалися в контексті розвитку європейської та української історико-філософської думки ХХ ст. й у дечому випередили свій час. Сьогодні особливого значення набуває сформульована мислителем на еміграції оригінальна історіософська концепція («теорія епох»), що наголошувала на циклічності та дискретності історичного процесу. Українську культуру ним представлено як повноправну та самодостатню частину європейської цивілізації, яка проживає всі ті епохи, що пережила Європа. На основі «теорії епох» учений розробив схему давньої історії України та етногенезу українського народу як складової європейської історії (від енеоліту до історичного слов'янства) (Andreyev V., 2015, 1–2, 7–34; Andreyev V.M., 2019, 5–30). Це відкривало новий шлях розвитку для вітчизняної історичної науки й могло спричинити «революцію» в українському історіописанні. Однак інтелектуальна ініціатива вченого не була сприйнята сучасниками й до сьогодні залишається за межами основних напрямів теоретичних пошуків істориків.

Утім, сучасні дослідження біографії, окремих складників наукового й творчого доробку В. Петрова мають велику бібліографію та ґрунтовну історіографію (Брюховецький В., 2013. С. 57–73) та, зокрема, кілька монографічних досліджень (Андреев В.М., 2012. 476 с.; Брюховецький В., 2013. 168 с. та ін.). Отже, можемо констатувати ріст інтересу до цієї проблематики. Також зацікавлення науковців останнім часом стимулювалися 50-ми роковинами від дня смерті вченого та письменника (8 червня 1969 р.). Сьогодні, на нашу думку, можна говорити про формування комплексного напрямку досліджень — «петровознавство».

Погляди В. Петрова на давню історію та археологію України набули завершеного викладу. Так, науковець виділив п'ять «епох»: трипільську, післятрипільську, скіфську, античну (зарубинецький та черняхівський періоди). Окрема доба (VI–VIII ст.), на думку вченого, розмежовує «Черняхів та Київську Русь». Культура Київської Русі стала завершальною ланкою в процесі розвитку матеріальної культури «післяантичної» (слов'янської) епохи. Однак бачення В. Петровим ранньосередньовічної історії Східної Європи потребує історіографічної реконструкції, вивчення сутності поглядів відомого мислителя на її соціально-економічний, політичний, етнічний розвиток, що й є **метою статті**.

В основі методології дослідження — порівняльно-історичний метод (зіставлення історичних концепцій В. Петрова та інших істориків: М. Грушевського, М. Брайчевського, Ю. Павленка, О. Толочка та ін.), метод історіографічного аналізу (конкретного змісту опублікованих та неопублікованих наукових праць В. Петрова й інших істориків з означеної проблематики)

та історіографічного синтезу (формування загального образу Східної Європи на межі розкладу первісності та початків державності в науковій і літературній спадщині В. Петрова — В. Домонтовича).

Теоретичні та конкретно-історичні напрацювання В. Петрова і по сьогодні не втратили наукової ваги, адже вивчення етнічних процесів киево-руської доби та розробка теорії етногенезу залишаються контроверсійними (Ivangorodsky K., 2018, 146–153).

Суттєвий внесок зробив В. Петров у дослідження проблем розкладу первісного суспільства. У 1930-ті роки він першим серед радянських науковців зауважив на концептуальному значенні вивчення архаїчних форм агротехніки для розуміння становлення феодалізму в Східній Європі. Вчений простежив еволюцію суспільної організації у зв'язку із формою землеробства ліс — ляда — поле. Підсіка, відповідно до його схеми, була характерною для родового ладу з його язичницькими віруваннями, а орне землеробство свідчить про те, що основним виробником стає дрібний селянин — об'єкт феодальної експлуатації, для ідеології якого властива еволюція в бік монотеїзму (Петров В.П., 1932. 60 с. та ін.). Згодом деякі думки вченого будуть розвинені й оформлені в працях 1960-х років (Петров В.П., 1968. 225 с.; Петров В.П., 1966. 61 с. та ін.).

Блок теоретичних проблем розглядається В. Петровим у дискусіях про особливості історичного шляху Східної Європи в порівнянні з Західною, яка супроводжувала в тогочасній історіографії утвердження формаційної теорії. Вчений постає прихильником думки про те, що виникнення феодалізму на Заході та Сході має однакові закономірності, які полягають у поєднанні варварського та античного світів. Із кількох неопублікованих робіт видно, що В. Петров у другій половині 1930-х років мав власний погляд на закономірності історичного розвитку Східної Європи в руслі марксистсько-ленінської методології. Це роботи «Родовий лад на Україні. Ч. I.» (не раніше 1932 р.) (ІР НБУВ. Ф. Х. Од. зб. 3570. Арк. 1–155) та «Землеробство Європи феодальної доби» (б/д) (ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 34. Арк. 1–159), а також щоденникові записи, нотатки та підготовчі матеріали.

В. Петров продовжує вивчати перехідні етапи від роду до великих родин, а пізніше до сусідсько-територіальних общин, зокрема й на аналогії з давніми германцями, узагальнює широке коло джерел та праць німецьких учених (Г. Кунов, Г. Брунер, Н. Абер) (ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 150. Арк. 53–81, 82–130).

У роботі «Землеробство Європи феодальної доби» дослідник малює образні картини: в античну добу Європа була вкрита лісами, за виключенням вузької культурної смуги уздовж узбережжя

Середземного моря («лісові і болотяні пустелі ... з рідким розкиданим по лісах населенням», за аналогією із Сибіром нових часів»).

В. Петров порівнює агрокультуру давніх германців та давніх слов'ян, підкреслює спільне в практиці підсічного землеробства. Більше того, він проводить прямі аналогії між германцями і слов'янами (хоча їх відділяє майже десять століть): як Цезар у своїх «Записках» щодо германців, так і арабський мандрівник Ібн-Даст («Книга коштовних скарбів», початок X ст.) повідомляють про слов'ян, що у них немає землеробства. В. Петров це пояснює так: немає землеробства, характерного для уявлення «цивілізованої»

людини, тобто орного землеробства — немає нив, полів, іригації, виноградників, рала та худоби, а сіють просо (тобто, не жито, не хліб) і живуть серед лісів, тобто це є підсічне землеробство.

Перехід до орного землеробства вчений вважає революційною зміною, порівнює її з опануванням вогню (перетворення механічного руху на теплоту) та винайденням парової машини (перетворення теплоти на механічний рух). Це діалектичний процес, розрив, а не еволюція «від мотики до рала». Він унаочнює цю «революцію» протиставленнями підсіки та орного землеробства (при підсічному землеробстві землероб є і дроворуб: замість орати і угноювати він рубає і палить).

Підсіка:	Орне землеробство:
колективне господарство	індивідуальна праця
ляда	поле
немає худоби	тяглова сила худоби
немає реманенту	є реманент
вогонь	рало
стежки	шляхи
просо	жито
попіл	гній
без стаціонарних жител	село
«кочове» землеробство	трипільна система
влада родової громади	влада феодала

В. Петров підсумовує: як раніше на Заході, так і пізніше на Сході Європи «колективна праця великих патріархальних родин, вогонь перемогли ліс», «германці та слов'яни перемогли ліс».

1934 р. В. Петров брав участь у розкопках на Житомирщині поблизу села Райки. Він безпосередньо вивчав пам'ятку, вів щоденник (Андреєв В.М., 2012. С. 97). Оригінальний археологічний матеріал став основою для побудови В. Петровим цікавих теорій ранньосередньовічної історії Східної Європи. Дослідник вважав Райковецьке городище феодальною садибою, місцем перебування феодала, його дружини, челяді, ремісників, подібне до кам'яних замків західноєвропейських баронів. Доказом феодальної природи цього поселення, на думку науковця, є наявність знахідок залізних наральників, що свідчить про поширення орного землеробства.

Становлення феодалізму в його баченні не є спрощенням. Згідно з ленінською тезою про зигзагоподібність історичного процесу В. Петров доходить висновку: «У Придніпров'ї IX–X ст. родовий

лад розкладався не раз і не раз відроджувався» (ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 123. Арк. 34–35). Процес феодалізації довгий час зумовлювався природним фактором — послаблення контролю феодала над населенням було тісно пов'язано зі збереженням у віддалених лісових районах великих родів, які практикували підсіку. У зв'язку з цим вчений формулює програму необхідних досліджень у трьох основних напрямках: 1) скласти каталог «кам'яних феодальних замків» IX–XII ст.; 2) провести археологічні розкопки не тільки городищ, а й селищ; 3) вивчити структуру феодального замку та його топографію, адже остання свідчить, чи контролював феодал навколишні селища (Там само, арк. 36, 177–188).

У структурі роботи «Родовий лад на Україні» відображено схематичне бачення В. Петровим етапів розкладу первісності та формування князівської влади на теренах України. Праця складається з трьох розділів, які поділяються на параграфи.

Розділ I. Ловецтво: 1. Товарний характер ловецтва IX–X ст.; 2. Приватна власність на продукти

ловецтва; 4. Приватне привласнення ловищ; 5. Від привласнення продуктів ловецтва до привласнення ловищ; 6. Буржуазні вчені про князівську експропріацію громадських ловищ; 7. Приватне привласнення лісової території; 8. Ловецтво як станова монополія.

Розділ. II. Хліборобство: 1. Буржуазні вчені про хліборобство IX–X ст.; 2. Ибн-Даст про хліборобство слов'ян; 3. Лісове хліборобство великих родових громад; 4. Розчищення лісу вогнем; 5. Виробничі особливості підсічного хліборобства; 6. Всталювання ляди; 7. Підсічне хліборобство — безкінне хліборобство; 8. Знаряддя за підсічного хліборобства; 9. Великі родинні хліборобські громади; 10. Сільська громада; 11. Від періодичних переселень до прикріплення; 12. Городище та село.

Розділ III. Скотарство: 1. Скотарство в IX–X ст. 2. «Верхівці та безкінні»; 3. Боронування XI–XII ст.; 4. Князівське кінське господарство.

У роботі «Родовий лад на Україні» про природу князівської влади В. Петров доходить висновків переважно на основі візантійських та арабських джерел. Він вважає, що основна мета князів — збагачення, а основне завдання — «баранта», барантування стад (фактично напади на сусідів, війна). Князь є мисливець і скотник (літописний приклад — Володимир Мономах був і в «ловчих», і в «конюхах»). Тобто, основною цінністю був скот («багатство — скот — товар»).

При цьому В. Петров намагався уникнути спрощеного географічного протиставлення, врахувати етапи соціально-економічного розвитку «лісових» (слов'яни) та «степових» (хозари, печеніги) господарів, хоча вони однаково займалися барантою та споживали продукцію скотарства.

Так само предметом баранти у IX–X ст. були полонені (раби): «товар — скот — раби». Раби були основним предметом міжнародної торгівлі Русі, а князі — работорговцями та рабовласниками у своїх господарствах. Така практика існувала до XII ст. (літописний приклад — Володимир Мономах та його союзники «изъехали» одне руське місто, не залишили «ни челядина, ни скотины»).

Як свідчить Ібн-Даст (IX–X ст.), «товару» у слов'ян до роботи було мало, натомість «голова голів» Малк годується кониною, кумисом, тільки в нього є верхові коні й «панцирі», його городище є торг, центр щомісячної торгівлі.

Князі були крамарями (князі-крамарі), що вели міжнародну торгівлю в масштабі від Праги до Багдада, торгували рабами; вони були великі землевласники, що зосереджували у своїх руках монополію на ліси та ловецтво.

Таким чином, В. Петров намагався запропонувати свою схему становлення ранньосередньовічної князівської влади в Середньому Подніпров'ї,

пов'язати її із певними системами господарювання та етапами розкладу родового ладу. Це один із прикладів адаптації та спроба творчого розвитку марксистського вчення на ґрунті вітчизняної історії, яка, хоч і була структурованою і оригінальною, йшла в загальному руслі радянської історичної науки.

Але, якщо в СРСР учений був дуже обережний у висловлюваннях щодо походження Київської держави, то історичні екскурси в романі «Без ґрунту» (1942–1943; 1948) допомагають реконструювати його погляди на походження та становлення середньовічної Київської держави («імперії Святослава й Володимира»), ролі в цьому процесі «шляху з варягів у греки», скандинавського фактору тощо. Походи у Візантію принесли першим князям «...незнані доти уявлення про муровані міста, палаци й церкви, про релігію й державу, про Божу владу Церкви й державну владу царя. Конунг мріяв стати базилюсом, царем. З Олафа й Інґвара — Васи́лієм ... Жінка — слов'янська Ольга? варязька Сольвейґ? — мріє про землі далекі за морями великими: про полудневе сапфірне море, про золото Царгороду, про незнану віру й величну пишність царства» (Домонтович В., 1999. С. 222, 255).

Часи, що передували правлінню Святослава й Володимира (IX–X ст.) він описує так: «Перед тим, як рушити через пороги, на цих берегових кручах з своїм полоном спинявся похмурий, закутий в залізо рудоволосий конунг, князь. Князь — грабіжник — работорговець — крамар — гість» (Там само. С. 221). Саме таким термінологічним рядом характеризує природу князівської влади В. Домонтович.

І не випадково цю цитату взяв за епіграф сучасний дослідник Олексій Толочко, який розглядає початки Русі як військово-торговельне співтовариство скандинавів, що нав'язало свої інтереси слов'янському оточенню. Аналіз джерел у позалітописному форматі взагалі переконав ученого, що «руси» були своєрідною військово-торговельною компанією, стрижнем конструкції якої була група родичів і від неї слов'янське населення Подніпров'я поступово перейняло назву. «Співтовариство русів», згідно з переконанням історика, було не окремим етносом, а радше «фронтірним соціумом», який міг етнізуватися з часом, але це зовсім не означає, що він був «скандинавським» або що всі скандинави на цьому етапі були «русами» (Толочко А.П., 2015. С. 158, 166–167, 280).

У 1960-ті роки, після повернення в СРСР, В. Петров продовжував свої теоретичні та практичні дослідження в галузі археології, історії, мовознавства, етнографії, що дало змогу деталізувати деякі моменти давньої та ранньосередньовічної історії Середнього Подніпров'я, розширити джерельну базу й включити до неї

найновіші наукові відкриття (Петров В.П., 1968. С. 3–13 та ін.).

Водночас теоретичні та методологічні засади своєї концепції В. Петров у завуальованій формі адаптує до реалій радянської науки, приділяє більше уваги соціально-економічній складовій «епохи» (Петров В.П., 1972. 214 с.). Науковець виступив проти як автохтонної, так і міграційно-ністської концепцій походження східних слов'ян. Він вважав, що міграціонізм та автохтонізм на сучасному етапі розвитку науки є неприйнятними — «пройдений етап» (Там само. С. 203). Критика В. Петровим основних теорій слов'янського етногенезу й досі не втратила своєї наукової ваги. Дослідник цілком слушно критикував романтиків, а також тих, хто перебував під їхнім впливом, за те, що вони розглядали етнос як незмінну даність. Такі підходи, на його думку, позбавляли етнос реального життя, збіднювали етнічну історію, полишаючи її динамізму. Вчений неодноразово наголошував на своєму ставленні до етногенезу як до історичного процесу. Він був переконаний у необхідності комплексного підходу та врахування всіх факторів, що впливають на етногенез (консолідація та розпад етнічних утворень, зміни в характері виробництва, способів заселення та господарського освоєння різних ландшафтів окремим соціумом, зовнішні впливи, катастрофи тощо) (Петров В.П., 1972. С. 3–10; Томашевський А.К., 2008. С. 439).

За посиланнями в праці «Етногенез слов'ян» на видання 1966–1967 рр. можна приблизно визначити останню фазу роботи автора над її текстом. З автореферату дисертації 1966 р. видно, що в структурі запланованої монографії «Проблема славянського етногенеза. Древние славяне и их происхождение» передбачалися розділи, присвячені слов'янам та Візантії, культурно-етнічній єдності слов'ян в V–VII ст. н. е., які не увійшли до видання (Петров В.П., 1966. С. 60). Праця побачила світ 1972 р. і вже на той час не враховувала актуальних досягнень різних галузей археологічної та інших наук, матеріалів масштабних новобудівних експедицій.

Також зазначимо, що В. Петровим планувалися монографічні видання з давньої історії Києва та слов'янської писемності щонайменше до XI ст. (Там само).

Доробок В. Петрова в цілому ілюструє широту предметного поля та методологічних підходів вітчизняної історичної науки, що стало можливим в умовах «відлиги». Окремі методологічні практики В. Петрова в етнологічних дослідженнях були сприйняті М. Брайчевським, з яким вчений підтримував тісні особисті та наукові контакти протягом другої половини 1950-х — 1960-х років (Брайчевський М.Ю., 1964. 355 с.; Брайчевський М.Ю., 1968. 224 с.).

М. Брайчевський фактично розробив концепцію черняхівського населення як слов'ян-антів. Останні розглядалися ним як попередники південно-західного етнічного масиву східного слов'янства (конгломерат шести «племен» під збірною назвою «поляни»), який у суспільно-політичних умовах другої половини I — початку II тис. набував рис української етнічної спільності. Якщо в радянські часи ідея про черняхівське населення як фактичних праукраїнців була замаскованою у рамках порівняно політично «нейтральної» історичної концепції етнічного розвитку східного слов'янства, то з початку 1990-х років через зникнення державного контролю над історичною наукою вона почала відверто рекламуватися (Yaremchuk V., 2019. 190–201).

Як В. Петров, так і М. Брайчевський наголошував, що процес етногенезу має описуватися не лише в категоріях протяжності, а й перервності: предметом вивчення мають бути не слов'яни взагалі, а конкретні слов'янські народи. Обидва науковці визнають, що етнічні процеси є частиною загальноісторичного розвитку: проблема етногенезу є проблемою історичною, а процес етногенезу є однією з сторін історичного розвитку суспільства (Кравченко Н., 2002. С. 100–102).

Утім, на нашу думку, немає підстав для ототожнення у поглядах М. Брайчевського й В. Петрова поняття епохи як методологічної основи для розуміння етногенезу як частини історичного процесу, на який впливала також зміна епох. Тому, вважаємо, що загальні висновки Н. Кравченко з цього питання є певною модернізацією.

Ідеологічна реакція, що посилювалася на початку 1970-х років, зміни у вищому керівництві республіки заблокували розвиток етнологічних досліджень, що не відповідали концепції про єдину давньоруську народність. Було звільнено з Інституту історії АН УРСР М. Брайчевського, О. Компан та О. Апанович, 1972 р. не побачила свого читача праця К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації» та колективна монографія «Українці». Монографія В. Петрова «Етногенез слов'ян» вийшла друком 1972 р. — цензура не помітила крамоли, тим більше авторський виклад закінчувався V–VI ст. н. е., докиївським періодом. Однак ця праця науковця залишилася поза увагою фахівців.

З кінця 1980-х років Ю. Павленко одним із перших серед вітчизняних істориків став застосовувати цивілізаційний підхід, комбінуючи його з формаційним. Він вбачав у поглядах В. Петрова марксистську основу, а в працях, виданих вже після повернення останнього в Україну, — застосування виключно формаційної теорії, що панувала в радянському суспільствознавстві. Цю точку зору науковець висловив у коментарі до перевидання праці В. Петрова в незалежній Україні (Петров В.П., 1992. С. 115). Ю. Павленко

у такий спосіб констатував суть підходу, що його у свій час утверджував В. Петров і що був прийнятний для нього самого як поміркований варіант застосування формаційної теорії в нових методологічних парадигмах: системне розуміння історичного процесу передбачає виділення якісних етапів слов'янського етногенезу, що відповідають особливим формам соціально-економічної організації (передкласовій, ранньокласовій тощо) та відображені в специфіці археологічних матеріалів (Павленко Ю.В., 1989. С. 206–207).

Однак праця Ю. Павленка 1994 р. (Павленко Ю.В., 1994. 400 с.) демонструє не лише впливи М. Брайчевського (якому автор висловлює у передмові подяку), а й В. Петрова. І справа не лише в рясних посиланнях на конкретно-історичні висновки та результати польових досліджень В. Петрова, а в загальному сприйнятті його розуміння схематично-динамічних змін давніх етапів слов'яногенезу. Дослідження Ю. Павленка охопило як «передісторію русів» проміжок часу від III тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. На сьогодні ця «етногенетично-цивілізаційна» схема науковця все більше піддається критиці як есенціалістсько-телеологічна конструкція, споруджена на радянській теорії етносу, в тому числі за її аксіологічне забарвлення.

Як неодноразово зазначалося вище, історична концепція В. Петрова не відповідала марксистському лінійно-стадіальному баченню історичного процесу, що, однак, не виключало визнання соціально-економічного складника в понятті «епоха» як структурної цілісності. На нашу думку, теорія епох науковця становить самостійний

феномен вітчизняної історіографії, а не приклад «м'якої ревізії марксизму».

Зазначимо, що оскільки концептуальні засади «теорії епох» були впроваджені В. Петровим на конкретно-історичному матеріалі давньої історії України, це означало в хронологічному вимірі розмежування з «Історією України-Руси» М. Грушевського: якщо виклад історії українського народу М. Грушевського починався з антив, то виклад В. Петрова ранніх етапів українського етногенезу на антах закінчувався. Картина слов'яногенезу межі тисячоліть — першої половини I тис. н. е., як вона змальована в працях В. Петрова та М. Брайчевського, дає переконливі факти на підтвердження ранньосередньовічної версії україногенезу, прибічником якої був М. Грушевський.

В. Петров в 1930-ті роки творчо використав потенціал марксизму в дослідженнях з соціально-економічної історії і запропонував свою схему розкладу родового ладу та становлення феодалізму — пов'язав архаїчні форми агротехніки й форми родини. У середині — другій половині 1940-х років на еміграції В. Петров у контексті своєї циклічної «теорії епох» розумів перехід Європи від античності до середньовіччя як міжепохальний злам, розрив. Україна, на його думку, також пережила всі ті епохи, що і Європа. У 1960-ті роки, після повернення в СРСР, вчений засади своєї концепції впроваджував у завуальованій формі, адаптував її до реалій радянської науки, приділяв більше уваги соціально-економічному складнику «епохи».

ДЖЕРЕЛА

1. Андреев В.М. Віктор Петров. Нариси інтелектуальної біографії вченого. Д.: Герда, 2012. 476 с.
2. Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності (соціально-економічний розвиток черняхівських племен). К.: Наукова думка, 1964. 355 с.
3. Брайчевський М.Ю. Походження Русі. К.: Наукова думка, 1968. 224 с.
4. Брюховецький В. Фокус долі. Слово, яке тебе обирає: збірник на пошану професора Володимира Моренця / упоряд. В.Є. Панченко. К.: Києво-Могилянська академія, 2013. С. 57–73.
5. Брюховецький В. Віктор Петров: верхи долі — верхи і долі. К.: Темпора, 2013. 168 с.
6. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту. К.: Критика, 1999. 381 с.
7. ІР НБУВ (Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського). Ф. Х. Од. зб. 3570. Арк. 1–155.
8. Кравченко Н. Епоха і суспільство як визначальні системи у формуванні археологічних культур (наукова естафета Петров–Брайчевський–Генінг). *Сучасні проблеми археології* / ред. П.П. Толочко. К., 2002. С. 100–103.
9. Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества (генезис и пути развития). К.: Наукова думка, 1989. 288 с.
10. Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. К.: Фенікс, 1994. 400 с.
11. Петров В.П. Вогнезрубна система хліборобства і хліборобський культ вогню. К.: Вид-во Всеукраїнської академії наук, 1932. 60 с.
12. Петров В.П. До історії вчення про слов'янський етногенез (О.О. Шахматов, О.І. Соболевський). *Повідомлення Української ономастичної комісії*. К., 1968. № 6. С. 3–13.
13. Петров В.П. Етногенез слов'ян. Джерела, стан розвитку і проблематика. К.: Наукова думка, 1972. 214 с.

14. Петров В.П. Подсечное земледелие. К.: Наукова думка, 1968. 225 с.
15. Петров В.П. Походження українського народу. К.: МП «Фенікс», 1992. 192 с.
16. Петров В.П. Язык. Этнос. Фольклор: автореф. дис. ... канд. филол. наук. К., 1966. 61 с.
17. Толочко А.П. Очерки начальной Руси. К.; СПб.: Лаурус, 2015. 336 с.
18. Томашевський А. Внесок В.П. Петрова у становлення вітчизняних еколого-господарських досліджень слов'яно-руської доби. *Українська біографістика*. Вип. 4 / відп. ред. В.І. Попик. К., 2008. С. 436–442.
19. ЦДАМЛМУ (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України). Ф. 243. Од. зб. 34. Арк. 1–59.
20. ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 123. Арк. 1–200.
21. ЦДАМЛМУ. Ф. 243. Од. зб. 150. Арк. 1–131.
22. Andreyev, V. (2015). "Epoch Theory" by Viktor Petrov: frustrated revolution of the Ukrainian historiography. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 7–34. Retrieved from <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/66/49> [in English].
23. Andreyev, V. M. (2019). Viktor Petrov's "Epoch Theory": the phenomenon in the national historiography of the middle twentieth century. *Relevant research of historical sciences*. In V. M. Andreyev, R. V. Bey, I. S. Borodai, H. Z. Hrytsenko, etc. (Collective monograph). (ss. 5–30). Lviv-Toruń: Liha-Pres. [in English].
24. Ivangorodsky, K. (2018). Methodological Aspects of the Reconstruction of the East-Slavs Ethnic History in the Modern Ukrainian Historiography. *Східноєвропейський історичний вісник*, 9, 146–153. [in English].
25. Yaremchuk, V. (2019). The Problem of Ethnicity of Cherniakhiv Archeological Culture in the Scientific Heritage of Mykhailo Braichevskiyi. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk — East European Historical Bulletin*, 11, 190–201 [in English].

REFERENCES

1. Andreiev, V. (2012). Viktor Petrov. Narysy intelektualnoi biohrafii vchenoho [Viktor Petrov. Essays on the Intellectual Biography of the Scientist]. Dnipropetrovsk: Herda [in Ukrainian].
2. Andreyev, V. (2015). «Epoch Theory» by Viktor Petrov: frustrated revolution of the Ukrainian historiography. *Scriptorium Nostrum*, 1–2, 7–34. <http://sn.kspu.edu/index.php/sn/article/view/66/49>
3. Andreyev, V. M. (2019). Viktor Petrov's "Epoch Theory": the phenomenon in the national historiography of the middle twentieth century. *Relevant Research of Historical Sciences*. In V. M. Andreyev, R. V. Bey, I. S. Borodai, H. Z. Hrytsenko, etc. (Collective monograph). (pp. 5–30). Lviv-Toruń: Liha-Pres.
4. Braichevskiy, M. Yu. (1964). Bilia dzherel slovianskoi derzhavnosti (sotsialno-ekonomichniy rozvytok cherniakhivskykh plemen). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
5. Braichevskiy, M. Yu. (1968). Pokhodzhennia Rusi [The Origin of Rus]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
6. Briukhovetskiy, V. (2013). Viktor Petrov: verkhyi doli — verkhyi i doli [Viktor Petrov: tops of the fate — tops and the fates]. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
7. Briukhovetskiy, V. (2013) Fokus doli. In: V. Ye. Panchenko (Comp.). *Slovo, yake tebe obyraie: zbirnyk na poshanu profesora Volodymyra Morentsia*, pp. 57–73, Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia [in Ukrainian].
8. Domontovych, V. (1999). Doktor Serafikus. Bez hruntu. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
9. Fond X, Unit 3570. Institute of Manuscript, Kyiv. Ukraine.
10. Fond 243, Unit 34. Central State Archives of the Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv. Ukraine.
11. Fond 243, Unit 123. Central State Archives of the Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv. Ukraine.
12. Fond 243, Unit 150. Central State Archives of the Museum of Literature and Arts of Ukraine, Kyiv. Ukraine.
13. Ivangorodsky, K. (2018). Methodological Aspects of the Reconstruction of the East-Slavs Ethnic History in Modern Ukrainian Historiography. *Skhidnoievropeyskiy Istorychnyi Visnyk*, 9, 146–153 [in English].
14. Kravchenko, N. (2002). Epokha i suspilstvo yak vyznachalni systemy u formuvanni arkeolohichnykh kultur (naukova estafeta Petrov–Braichevskiyi–Heninh) [Epoch and Society as Defining Systems in the Formation of Archeological Cultures (scientific relay-race Petrov–Braichevskiyi–Gening)]. In: P. P. Tolochko (Ed.). *Suchasni problem arkeolohii*, Kyiv, pp. 100–103 [in Ukrainian].
15. Pavlenko, Yu. V. (1989). Ranneklassovyye obshchestva (genezis i puti razvitiia). Kiev: Naukova dumka [in Russian].
16. Pavlenko, Yu. V. (1994). Peredistoriia davnikh rusiv u svitovomu konteksti. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
17. Petrov, V. P. (1932). Vognesrubna systema khliborobstva i khliborobskiyi kult vohniu. Kyiv: Vydavnytstvo Vseukrainskoi Akademii Nauk [in Ukrainian].
18. Petrov, V. P. (1968). Do istorii vchennia pro slovianskiy etnogenez (O. O. Shakhmatov, O. I. Sobolevskiyi) [To the History of Study Concerning the Slavic Ethnogenesis (A.A. Shakhmatov, A. I. Sobolevskiyi)]. *Povidomlennia Ukrainskoi onomastychnoi komisii*, (6), 3–13 [in Ukrainian].

19. Petrov, V. P. (1972). Etnohenez slovia. Dzherela, stan rozvytku i problematyka [Ethnogenesis of the Slavs. Sources, State of Development and Problems]. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
20. Petrov, V. P. (1968). Podsechnoie zemledeie [Slash Agriculture]. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
21. Petrov, V. P. (1992). Pokhodzhennia ukrainskoho narodu [The Origin of the Ukrainian people]. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].
22. Petrov, V. P. (1966). Yazyk. Etnos. Folklor [Language. Ethnos. Folklore]. *Extended abstract of Candidate's thesis*, Kiev [in Russian].
23. Tolochko, A. P. (2015). Ocherki nachalnoi rusi. Kiev; Sankt-Peterburg: Laurus [in Russian].
24. Tomashevskii, A. (2008). Vnesok V. P. Petrova u stanovlennia vitchyznianskykh ekoloho-hospodarskykh doslidzhen sloviano-ruskoi doby. In: V. I. Popyk (Ed.). *Biographistica Ukrainica*, Vol. 4, pp. 436–442, Kyiv [in Ukrainian].
25. Yaremchuk, V. (2019). The Problem of Ethnicity of Cherniakhiv Archeological Culture in the Scientific Heritage of Mykhailo Braichevskyi. *Skhidnoevropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, 11, 190–201 [in English].

Дата надходження статті до редакції: 10.10.2019.

Анна Гедьо

ORCID iD 0000-0003-4151-0747

Ірина Грідіна

ORCID iD 0000-0002-3398-7708

УДК 94(477+495)“1937/1938”:323.281

DOI: 10.28925/2524-0757.2019.2.3

НЕПРИПУСТИМИ «ОПЕРАЦІЇ» ПАМ'ЯТІ: РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ГРЕКІВ В УКРАЇНІ

У дослідженні висвітлюються перебіг та причини так званої «грецької операції» на тлі підготовки й проведення «національних операцій» під час «Великого терору» 1937–1938 рр. Зазначаються мотиви сталінського керівництва у здійсненні репресій стосовно грецького населення України. Винайдення різноманітних чинників та приводів ліквідувати господарсько міцні та культурно організовані, а тому «небезпечні» й неприйнятні для побудови гомогенно уніфікованого радянського суспільства нацменшини, в умовах нагнітання страху перед здебільшого міфічним ворогом, перекладання усіх прорахунків у внутрішній та зовнішній політиці на «п'яту колону» призвело до необґрунтованих звинувачень, масових арештів, страшних вироків грецькому населенню України.

Звернення до історії сталінських репресій на тлі гібридної війни Росії проти України є гостро актуальним. «Ренесанс сталінізму» в Росії, навіть за його уявну символічність, коли реабілітується роль Йосифа Сталіна у проведенні політичних репресій, втілення сталінської тематики у вигляді наочної пропаганди, є складовою російсько-українських війн пам'яті.

Ключові слова: сталінський тоталітарний режим, репресії, «національна операція», «грецька операція», історична пам'ять.

Anna Hedo,

Iryna Gridina

INADMISSIBLE MEMORY “OPERATIONS”: REPRESSIONS AGAINST THE GREEKS IN UKRAINE

The study illustrates the preparation and conduct of «national operations» during the “Great Terror” of 1937–1938 and shows the course and causes of the so-called “Greek Operation”. The motives that guided the Stalinist leadership, repressing the Greek population of Ukraine, in particular, Stalin's desire to retaliate against the Soviet Greeks for the failure of the special operation in Greece, were noted (in 1935 a monarchy was restored in Greece, which led to the prohibition and deepening of the Communist Party of Greece into the underground, from which it had some plans to spread influence over the Southeast and South America). Inventing a variety of factors and reasons to eliminate economically sound and culturally